

Müasir cəmiyyətdə insan hüquqlarının təsnifatına dair

Müasir cəmiyyətdə insan hüquqlarının təsnifatı müxtəlifdir. Onların daha ümumi təsnifatına görə, bütün hüquqlar neqativ və pozitiv hüquqlara bölünür. Hüquqların bölgüsü onlarda azadlığın neqativ və pozitiv aspektlərinin fərqləndirilməsinə əsaslanır. Neqativ hüquqlar fərdin azadlığını mühafizə edir və cəmiyyətin, dövlətin və digər adamların ona qarşı münasibətində bu və ya digər neqativ hərəkətlərə yol verməmək vəzifələri kimi qeyd olunur. Bu hüquqlar şəxsiyyəti dövlətin onun azadlığını pozan, əsassız və digər şəxslərin müdaxiləsindən və məhdudiyətlərindən qoruyur. Onların həyata keçirilməsi dövlətin ehtiyatlarından və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının səviyyəsindən asılı deyil.

Neqativ hüquqların hüquqi təsdiqinə və bütövlükdə, insan hüquqlarına neqativ (və liberal) münasibətə misal olaraq ABŞ Konstitusiyasının "Hüquqlar haqqında Billini"-ABŞ Konstitusiyasına dəyişiklikləri göstərmək olar.

Bu sənədin birinci maddəsində yazılır: "Konqres hər hansı bir dinin bərqərar olması və ya sərbəst etiqad olunmasını qadağan edən, söz və mətbuat azadlığını, həmçinin, vətəndaşların dinc toplaşma və sui-istifadə hallarını aradan qaldırmaq tələbləri ilə öz şikayətlərini hökumətə bildirmək üçün müraciət etmək hüququnu məhdudlaşdıran qanun verə bilməz". İkinci maddədə xalqın silah saxlama və üstündə gəzdirmə hüququ təsbit edilir. Dördüncü maddəyə əsasən, vətəndaşların özlərinin, mənzillərinin, mülkiyyətinin, kağız və əşyalarının toxunulmazlığı, əsassız axtarış və həbslərdən mühafizə hüququ pozula bilməz. Axtarış və həbs haqqında order buna kifayət qədər əsas olmadan and və ya vədlə təsdiqlənmədən verilməməlidir. Billin 5-ci maddəsində vətəndaşların məsuliyyətə cəlb olunmasının qaydaları müəyyən edilmişdir. Burada göstərilir ki, hər kəs eyni cinayətə görə iki dəfə həyatı ilə cavab verməməlidir; hər kəs qanuni məhkəmə prosesi keçmədən həyatı, azadlığı və ya mülkiyyətindən məhrum oluna bilməz; heç bir şəxsi mülkiyyət tam və ədalətli qarşılıqlı ödəniş olmadan ictimai istifadə üçün alınma bilməz.

Hikmət Babaoğlu yazır: "Bütövlükdə, 10 maddədən ibarət olan Hüquqlar haqqında Billin yuxarıda göstərilən və digər maddələrinin təhlili göstərir ki, onun məzmunu, praktiki olaraq, şəxsiyyətin hökumət tərəfindən müxtəlif ədalətsiz hərəkətlərdən müdafiəsinə yönəlmişdir". 1791-ci ildə ABŞ Konqresi tərəfindən ratifikasiya olunmuş bu sənəddə 7 düzəliş, bilavasitə insan hüquqlarına aid olmaqla dini etiqad, söz və mətbuat azadlığını, xalqın dinc toplaşmaq və hökumətə petisiyalarla müraciət et-

mək hüququnu, şəxsiyyət, mənzil, mülkiyyət toxunulmazlığını və digər hüquqları nəzərə alırdı.

Neqativ hüquqlar şəxsiyyəti dövlətin onun sərbəst hərəkət etməsinə mane olan məhdudiyətləri və məcbur etməsindən qoruyan hüquqlar hesab olunur. Rusiya politoloqu A.İ.Solovoyov bu hüquqlara, praktiki olaraq, bütün liberal insan hüquqlarını aid edir. O, hesab edir ki, bu hüquqlar mütləqdir və konkret ölkənin inkişaf səviyyəsindən asılı deyil, yalnız insan şəxsiyyətinin suverenliyini və onun sərbəst seçiminə dövlət tərəfindən hörmətli münasibəti nəzərdə tuturlar.

Bu hüquqlar yalnız şəxsiyyətin işləri və maraqlarına ədalətsiz müdaxilə, onun azad seçiminə qəsd istisna olmaqla, dövlətdən maddi və digər ehtiyatların toplanması və bölüşdürülməsini, ümumiyyətlə, hər hansı bir xüsusi quruculuq-yaradıcılıq hərəkətlərini tələb etmir.

Pozitiv hüquqlar dövlətin və cəmiyyətin insana müəyyən rifahın (əmək, təhsil, istirahət, sosial yardım hüquqları və s. hüquqlar) təqdim olunması vəzifəsi kimi izah olunur. Bu halda, bu hüquqların təminatı, bilavasitə dövlətin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, siyasi sistemin demokratikliyindən, hakim dairələrin müvafiq dövlət siyasətinin real surətdə həyata keçirilməsində maraqlı olmasından və cəmiyyətin idarə etməsinin bu xarakterini təmin edən dövlət qulluqçularının peşəkarlığından asılıdır. Aydındır ki, insanın sağlamlığının mühafizəsi hüququnun təmin edilməsi üçün inkişaf etmiş müalicə müəssisələri infrastrukturunu, sığorta kompaniyalarının və müvafiq maddi ehtiyatların olması zəruridir. Bununla yanaşı, onu da qeyd etmək lazımdır ki, hətta bu ehtiyatlar olsa belə, əgər dövlətdə hakim dairələr bu hüquqların reallaşmasında maraqlı olmasalar və yaxud bu istiqamətdə dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi üçün dövlət qulluqçularının lazımı bacarıqları yoxdursa, sosial yardımın bu növü formal bəyannamə olaraq qalar.

Tədqiqatçılar tərəfindən şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının daha konkret təsnifatı verilir: onlar vətəndaş (şəxsi), siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlara bölünür.

Vətəndaş (şəxsi) hüquqları, əsasən, neqativ hüquq xarakteri daşıyan təbii, əsas və ayrılmaz insan hüquqlarıdır. Onlar insanın anadan doğulandan əldə etdiyi yaşamaq və azadlıq təbii hüquqlarından törəyir və şəxsiyyətin fərdi azadlığı və muxtariyyətini, onun dövlətin və başqa adamların təzyiqindən müdafiə edilməsinə yönəlir.

Şəxsiyyətin vacib hüquqlarına azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq (fiziki və psixi) aid edilir. Azadlıqdan məhrum etmə yəne də yalnız məhkəmənin hökmü ilə mümkündür. Şəxsiyyət azadlığı insanın onun haqqında dövlət müəssisələrindəki informasiyanı əldə etmək və ona düzəliş etmək hüququ ilə bağlıdır. Şəxsi hüquqlara şəxsiyyət ləyaqəti, vicdan azadlığı, mənzil toxunul-

mazlığı, gizli yazışma, şərəf və ləyaqətin müdafiəsi, ölkə ərazisində yerdəyişmə və yaşayış yerinin seçimi azadlığı, emiqrasiya etmək və s. hüquqlar aiddir.

Siyasi hüquqlar vətəndaşların dövlətin idarə olunmasında və ictimai həyatda fəal iştirak etmək imkanlarını müəyyən edir. Onlara seçib-seçilmək hüququ, ittifaq və assosiasiyaların, nümayiş və iclasların azadlığı, söz, fikir, mətbuat azadlıqları və bir sıra başqaları aiddir.

Vətəndaşların siyasi hüquq və azadlıqlarının sosial məzmunu dövlət hakimiyyəti tərəfindən tanınan və hüquqi normalarda təsbit olunan siyasi azadlıq (azadlıqlar) təşkil edir. Siyasi azadlıq cəmiyyətdə mövcud olan şəxsiyyətin sosial azadlığının bir növü (formas) olmaqla, ilk növbədə, bütövlükdə, cəmiyyətin, həmçinin təmsil etdiyi sosial birliyin azadlığı ilə müəyyən olunur.

Siyasi azadlıq xalq hakimiyyətinin həyata keçirilməsində, dövlətin və cəmiyyətin idarə olunmasında faktiki sosial imkanları (azadlıqların) məcmusundan ibarətdir. Şəxsiyyətin siyasi hüquq və azadlıqları vəhdət təşkil etməklə, cəmiyyətin siyasi azadlığının səviyyəsini seçiyələndirir və onların reallaşması dərəcəsi cəmiyyətin iqtisadi rifah halından, siyasi rejimindən, siyasi mədəniyyəti və mənəvi həyatından və digər amillərdən asılıdır. Bununla belə fransız politoloqu R.Aron özünün "Azadlıq haqqında esse" əsərində (A.Tokvilin müasir cəmiyyətin şəraitlərin bərabərliyi və demokratiya vasitəsilə qiymətləndirilməsinə dair yanaşması ilə razılaşaraq texniki sivilizasiyanın tələbləri və sözün əsl mənasında, siyasi azadlığın bir-biri ilə nə dərəcədə uzlaşması probleminin olduğunu əsaslandırmağa çalışır.

Tədqiqatçıların fikrincə, siyasi azadlığın hər bir azadlıq kimi obyektiv mövcud olan sərhədləri var. Eyni zamanda, dövlət də şəxsiyyətin siyasi sahədə azadlıqlarını məhdudlaşdırır. Lakin dövlətin vətəndaşlarının siyasi tələbatı və maraqlarının ödənilməsinə şərait yaratmaq sahəsində vacib vəzifələri vardır. Dövlət siyasəti və təcürbəsinin qanunauyğunluğundan hər hansı bir formada kənara çıxılması dövlətin və hüququn demokratik xarakterinin deformasiya olmasına gətirib çıxarır.

Vətəndaşların siyasi hüquqlarına, bizim fikrimizcə, həm də konkret şəxsin dövlətə mənsubiyyəti ilə bağlı hüquqlarını da aid etmək olar: vətəndaşlıq və onu dəyişmək hüququ, pozulmuş hüquqların müdafiəsinə yönələn məhkəmə müdafiəsinə olan hüquq, vəzifəli şəxslərin, dövlət orqanları və ictimai təşkilatların qanunsuz hərəkətlərinə görə məhkəməyə iddia qaldırmaq, onların vurdugu zərərin ödənilməsinə olan hüquqlar və s.

N.Vitruk siyasi hüquq və azadlıqların onların əsasında duran faydanın növünə görə aşağıdakı növləri ayırır: 1) vətəndaşlıq vasitəsilə şəxsin dövlətə mənsubiyyəti ifadə olunan hüquqlar - vətəndaşlıq və

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına
Dövlət Dəstəyi Fondu

KIVDF

www.kivdf.gov.az

Bu yazı Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyi ilə "İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, vətəndaşların hüquqi, siyasi mədəniyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial və siyasi fəallığının artırılması" istiqaməti çərçivəsində hazırlanıb

onu dəyişmək hüququ, sığınacaq hüququ; 2) vətəndaşların qanun qarşısında bərabərliyi prinsipindən gələn hüquqlar; 3) seçki vasitəsilə xalq hakimiyyətinin həyata keçirilməsi, cəmiyyət və dövlətin idarə edilməsinin ifadə olunduğu hüquqlar: seçki hüquqları, referendumda iştirak etmək hüququ, dövlət aparatında seçkilərin tutmaq hüququ, dövlət orqanlarına müraciət etmək, əmək kollektivlərinin yığıncaqlarında iştirak etmək hüquqları və s.; 4) ictimai həyatın hər hansı sahəsində fikir və əqidə azadlığı; 5) birləşmək azadlığı; 6) vətəndaşların hüquqları və qanuni maraqlarının müdafiəsinə yönələn hüquqlar.

Əksər dövlətlərin konstitusiyalarında vətəndaş hüquqları siyasi hüquqlara bir qrupda birləşdirilir. Buna əsas onların hər ikisinin, əsasən, neqativ xarakter daşması, həmçinin, bu hər iki növ hüquqların fərdi və ictimai təzahürlərdə şəxsiyyətin azadlığının təmin olunmasına yönəlməsidir. Totalitar dövlətlərdə siyasi hüquqların həyata keçirilməsi formal xarakter daşıyır və beləliklə də, vətəndaşlar tərəfindən praktiki istifadə cəhdlərinə hakimiyyətin icazə verməmək imkanları genişlənir. Bu hüquqların reallaşması onların həyata keçirilməsi üçün şəraitin yaradılmasıdır.

İqtisadi hüquqlar fərdlər tərəfindən təsərrüfat fəaliyyətinin əsas faktorlarından, yeni mülkiyyət və əməkədən azad istifadə, həmçinin, bu sahədə təşəbbüskarlıq azadlı-

ğının təmin olunması ilə bağlıdır. Bu hüquqlar arasında xüsusi yerini şəxsi mülkiyyət hüququ təşkil edir. Qərb ölkələrində bu hüquq, ənənəvi olaraq, əsas insan hüququ sayılır. Bu hüququn qanunu yolla tanınması və həyata keçirilməsi müasir bazar iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir. Şəxsi mülkiyyət hüququ tarixən sahibkarlıq azadlığı, həmçinin, azad əmək hüququnu nəzərdə tutur.

Sosial, mədəni, həmçinin, pozitiv mənada, başa düşülən bəzi iqtisadi hüquqlar dövlətin hər bir vətəndaşa yaşamaq üçün, onun sosial təminatı, mənəvi inkişafı üçün minimum vasitəni təmin etmək vəzifəsini müəyyən edir. Sosial hüquqlar insanın layiqli həyat səviyyəsinin və sosial müdafiəsinin təmin olunması ilə bağlıdır.

Mədəni hüquqlar insanın mənəvi inkişafını təmin etməyə yönəlir. Onlara təhsil, mədəni dəyərlərə yol tapmaq hüququ, bədii və texniki yaradıcılıq azadlığı və başqaları aiddir.

İnsan hüquqları fərdi hüquq xarakteri daşıyır. Bununla yanaşı, kollektiv hüquqlar da vardır. Məsələn, milli azlıqların hüquqları, xalqların hüquqları və b. Son illər Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı çərçivəsində şəxsiyyətin hüquqlarını məzmunca genişləndirən əlavələr etməklə, insan hüquqları kataloqu hazırlanıb.

Vahid Ömərov,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru